EL COST HUMÀ DE LA GUERRA CIVIL: RIPOLLESOS MORTS AL FRONT

SOFIA CASTILLO

Malgrat l'extensa bibliografia que tracta el període de 1936 a 1939, la guerra civil espanyola segueix essent un centre d'interès fonamental per als historiadors. En els últims anys, per exemple, abunden especialment les publicacios sobre l'evolució del conflicte a diferents pobles de Catalunya. Altres treballs, com els de Josep M.ª Solé Sabaté i Joan Villarroya sobre les víctimes dels bombardejos a Catalunya o la repressió a la reraguarda[1], estan ajudant també a augmentar el coneixement de determinats aspectes de l'enfrontament armat, fins ara oblidats o, si més no, tractats amb poc rigor.

Aquests estudis, ja sigui els d'abast local o els que pretenen fer reculls estadístics d'esdeveniments concrets de la guerra, contribueixen també a donar una nova imatge del conflicte, que no es limita a la descripció, per enèsima vegada, de les batalles més importants o de l'actuació de tal o tal altre polític, i ens acosten, així, als altres actors d'aquell drama: els milers d'homes i dones que no van destacar per res en especial, però que en van ser els autèntics protagonistes i els qui van patir la guerra més directament, ja sigui a la reraguarda, o lluitant i morint en els fronts de batalla. Aquest últim aspecte, el del nombre real de soldats morts al front, és un dels molts que encara resten en la foscor.

Cert que hi ha algunes publicacions sobre el tema, però sempre donen dades

aproximades i plenes de precaucions; i és que no resulta fàcil arribar a conclusions en aquesta qüestió sense un marge d'error. Cal una feina molt pacient per recollir totes les dades, perquè les fonts que hi ha són disperses i, sovint, incompletes.

Pel que fa a la nostra comarca, i a instàncies del Centre d'Història Contemporània de Catalunya, ha treballat el tema un equip de vuit persones. Els resultats els considerem encara provisionals, però pensem que s'acosten bastant a la realitat. La xifra provisional de soldats del Ripollès morts o desapareguts al front, està al voltant dels 400. Si tenim en compte que els habitants de la comarca, segons el cens de 1936, eren 34.405, vol dir que el nombre total de morts o desapareguts és, en tot cas, superior al 10 per mil de la població, una quantitat considerable per una zona com el Ripollès, on la proximitat a la frontera i el caràcter rural de molts pobles feia pensar, en un primer moment, que el total de soldats seria menor, per la possibilitat d'amagar-se o desertar quan eren cridats a files, fet especialment freqüent al final de la guerra.

Aquest treball en concret es centra únicament en els soldats morts o desapareguts que residien a Ripoll quan va esclatar la guerra. Deixem per més endavant un futur estudi col·lectiu, amb les conclusions sobre la resta de pobles.

FONTS CONSULTADES

De bon principi, semblava que la font d'informació més important per conèixer el nombre de ripollesos morts al front havia de ser el Registre Civil de defuncions, però la realitat va ser ben diferent.

Vaig consultar els toms compresos entre 1936 i 1960[2], i només hi havia inscrits 25 soldats que havien mort, ja sigui en acció de guerra o a conseqüència de les ferides rebudes en alguna batalla.

Si tenim en compte que a Ripoll hi havia, sempre segons el cens de 1936, un total de 7.380 habitants, la xifra em va semblar molt baixa.

Per altres treballs sobre el tema[3] sabia, a més, que el Registre Civil sol

presentar una sèrie d'inconvenients. Entre altres coses, no tots els soldats morts al front van ser-hi inscrits. Únicament es feia amb aquells dels quals la família necessitava regularitzar la situació legal i, per tant, ho demanava expressament. Altres van ser inscrits en el lloc de la mort, cosa que dificulta enormement la investigació, i finalment, molts altres eren donats simplement per desapareguts.

La consulta de noves fonts em va confirmar la primera idea: la quantitat del Registre Civil era massa petita. Així, la xifra total va passar dels 25 soldats inicials, als 129 morts o desapareguts trobats fins ara. Una diferència considerable.

La informació més important l'he obtingut en la correspondència d'entrada i sortida de l'Ajuntament entre 1936 i 1950, una font que no he trobat citada en cap dels treballs consultats, però que, en el cas de Ripoll, ha estat fonamental. És lògic si tenim en compte que, tot sovint, era el Consistori qui primer rebia la comunicació de la mort d'un soldat empadronat a Ripoll, i qui ho deia a la família. Altres vegades, eren els propis familiars qui, alertats per algun soldat conegut que tornava del front, anaven a l'Ajuntament perquè aquest demanés informació.

També en els llibres de lleves he pogut trobar alguna dada, perquè quan s'acabà la guerra, un cert nombre de quintes va haver de tornar a fer el servei militar. Per això hi figuren els expedients de desaparició o mort d'alguns dels inscrits.

Els processos oberts en acabar el conflicte contra tots aquells que, d'una manera o altra, es considerava que havien col·laborat amb els vençuts, van donar lloc a un munt considerable de documentació, en la qual he pogut trobar referències a algun ripollès que va morir al front. És el cas d'un lligall conservat a l'Arxiu Municipal amb el títol de «Judicials, presoners i morts».

La premsa local de l'època ha estat una altra font d'informació, molt més limitada en aquest cas, perquè cap de les dues revistes que es feien a Ripoll[4], va durar fins al final de la guerra, i perquè només apareix la referència als morts dels primers moments.

Finalment, els expedients de vídues i orfes de militars republicans, iniciats no fa gaires anys per reclamar el dret a percebre la pensió corresponent, també

m'han servit per trobar el nom d'algun soldat que no apareixia en cap de les fonts anteriors.

Quant a la memòria oral, no ha estat, pel que fa a Ripoll, tan important com semblava que havia de ser si feia cas d'alguns dels treballs publicats sobre el tema. Malgrat la bona disposició i la col·laboració de la gran majoria d'entrevistats, o bé recordaven de forma parcial el nom d'algun soldat (cosa lògica després dels anys passats), que la majoria de vegades ja tenia registrat, o bé em donaven informació sobre els qui moriren en els primers moments, també lògic d'entendre perquè van ser els que van impactar més en la memòria col·lectiva del poble.

He intentat, doncs, fer una recerca completa, contrastant dades i consultant totes les fonts que he tingut a l'abast. No obstant això, segueixen faltant referències d'alguns soldats, i és que, com deia al principi, es fa difícil poder arribar a completar el llistat.

Pel que fa a la xifra de 129 morts o desapareguts, que representa un 17.4 per mil dels habitants, també la dono com a provisional, però penso que és prou elevada per no diferir massa de la realitat.

Un problema important és precisament el dels soldats que en el seu moment van ser donats per desapareguts. Els he inclòs en el llistat, però amb certes precaucions, perquè almenys en un cas, he pogut confirmar que el presumpte desaparegut en realitat havia desertat i, afortunadament, encara és viu. De totes formes, això només m'ha passat en un cas. Per desgràcia, la majoria de vegades «desaparegut» volia dir «mort».

ALGUNES CONCLUSIONS

En una aproximació estadística, el primer que s'observa és que Ripoll no presenta gaires diferències respecte al que va passar a altres pobles de Catalunya.

L'edat que abunda més entre els soldats morts o desapareguts és entre els 18 i els 22 anys, una mitjana que confirma l'estrall que va representar el conflicte entre els més joves. A continuació hi ha els que tenen entre 23 i 27 anys.

El soldat més gran tenia 37 anys, i el més jove, 17. Aquest últim, en Mateu Guix Compañó, va ser també un dels primers a morir, a l'octubre del 36. Per les notes de premsa sabem que pertanyia a les Joventuts del PSUC i es va allistar com a milicià en la columna de voluntaris organitzada per aquest partit en els inicis de la guerra. Aquesta columna lluità al Front d'Aragó i va ser allà, concretament a Tardienta, on va morir en Mateu Guix.

El mateix mes d'octubre, moria Amadeu Vila Peix, milicià també, però de la columna Durruti, integrada per militants de la CNT. També ho feia al Front d'Aragó i era igualment jove. Tenia 19 anys.

Gràcies a un document que he pogut trobar a l'Arxiu Municipal, i que envià la CNT local a l'Ajuntament amb data del 3 de novembre de 1936, sabem que hi havia, en aquells moments, 25 milicians ripollesos inscrits en la columna Durruti. També *Triomf*, la revista de les Joventuts del PSUC, publicava regularment una secció anomenada «Quadre d'honor», on hi havia els noms dels milicians ripollesos que lluitaven al front i el partit a què pertanyien. Per aquesta revista ens assabentem que a l'octubre del 36 hi havia 73 milicians i 5 milicianes al front. Quaranta-sis dels milicians estaven integrats en la columna del PSUC, dos en la d'ERC, i vint-i-cinc en la de la CNT. Les milicianes pertanyien també, excepte una d'elles, que era de les Joventuts Llibertàries, al PSUC. De totes formes, aquesta llista no es pot considerar completa, perquè la mateixa revista afegia sempre una nota demanant als familiars i companys de milicians que els comuniquessin els noms per incloure'ls en la relació. Així doncs, seria erroni extreure'n conclusions massa definitives. La major quantitat dels qui lluitaven en la columna del PSUC es pot explicar si tenim en compte que la revista era la portaveu d'aquest partit i, per tant, devia tenir un millor coneixement dels militants comunistes que havien decidit anar al front.

Les morts d'Amadeu Vila i Mateu Guix, les primeres, van calar profundament en la societat ripollesa, que fins llavors havia viscut la guerra com una cosa llunyana. A partir d'aquell moment, i per dir-ho d'alguna manera, el conflicte ja tenia noms i cognoms. En les actes municipals del 14 d'octubre de 1936 hi ha referència a un acord pres per l'Ajuntament, cedint un nínxol del cementiri per enterrar-hi Amadeu Vila. En la sessió següent, el 24 d'octubre, hi ha una

proposta d'ERC per convertir l'ex-capella del cementiri en un panteó dedicat en aquest soldat.

Però a mida que avançava la guerra, quan els morts al front eren cada vegada més nombrosos, fins arribar a convertir-se en un degoteig continu, hom es va fer impermeable també al que estava passant. Era una qüestió de supervivència.

Hi ha, tanmateix, una excepció, la d'en Miquel Embid Bueno, mort el mes de març de 1937. Miquel Embid va formar part, en representació de la CNT, del Comitè de Milícies de Ripoll, i posteriorment, a partir d'octubre del 36, va ser regidor de l'organització anarquista a l'Ajuntament, però no ocupà gaire temps aquest càrrec, perquè un mes més tard, al novembre, s'allistava com a voluntari en la Columna Durruti. El que tothom recorda sobre ell és que el seu va ser un enterrament excepcional, multitudinari, i fins i tot, acompanyat d'una banda musical, un enterrament convertit en una autèntica manifestació ciutadana. Sorprèn que això passés quan ja es portaven nou mesos de guerra i la societat ripollesa havia començat a acostumar-se a les morts.

Si durant 1937 van ser 26 els morts o desapareguts, concentrats, la majoria, en els mesos d'agost-setembre i octubre-desembre, l'any següent, 1938, veuria augmentar aquesta quantitat a 83. El nombre més gran es concentra entre març i setembre.

Quant als fronts on va morir o desaparèixer una xifra més gran de ripollesos, tampoc en això no diferim de la resta de Catalunya. La majoria de soldats va anar a lluitar al Front d'Aragó. Així, durant 1937, predominen els morts en aquest front, especialment en les ofensives de Brunete i Belchite. També durant 1938 el Front d'Aragó segueix essent l'escenari principal. En aquest cas, el nombre més important de morts es reparteix quasi per igual entre l'ofensiva de Terol, als mesos de febrer i març, la batalla de l'Ebre (juliol-novembre) i la campanya de Catalunya (especialment la batalla del Segre).

Que el nombre més gran de morts el trobem al Front d'Aragó no vol dir que no hi haguessin ripollesos lluitant en altres llocs. Trobem soldats morts al front de Madrid, de Llevant o, fins i tot, al d'Extremadura.

Pel que fa als ripollesos que van lluitar en el front franquista, lògicament molt menys nombrosos[5] (només n'he trobat quatre, inscrits en el Registre Civil, i que

són també els que apareixen en les relacions de «caídos por Dios y por España») sabem que almenys dos d'ells, en Joan Coma Cunill i en Josep Vilarrasa Roquer, van morir a Codo (Saragossa), entre el 24 i el 25 d'agost de 1937, lluitant en el Terç de Nostra Senyora de Montserrat, integrat per tradicionalistes i format, en bona part, per catalans.

RELACIÓ DE MORTS O DESAPAREGUTS AL FRONT

Cognoms i nom	Edat	Lloc	Data	Exèrcit	Observacions
ABIZANDA CARDIL, Josep			19.3.38	R	Desaparegut
ALBRICH FUSTÉ, Camil	20		31.3.38	R	Desaparegut
ARCÀNGEL ROURA, Pere	22	Zuera (Saragossa)	27.8.37	R	Desaparegut
ARNAL PÉRZ, Llorenç		Front d'Aragó	Nov. 37	R	
AYMERICH GUITART, Pere	28	Talavera	15.3.39?	R	
BATLLE, Manuel		Front de Madrid	Feb. 37	R	
BAYÉS RIBAS, Francesc			Des. 38	R	
BARTÉS RICART, Ramon	18		2.8.38	R	
BERNIS CASADEMUNT, Francesc	18	Front de l'Ebre	7.9.38	R	
BLANCH SUBIRÓS, Lluís	29	Casp (Saragossa)	29.3.38	R	
BOLOIS GUMBAU, Joan	24	Terol	19.5.38	R	
BOIXADERAS GRANATGE, Francesc		Balaguer	27.12.38	R	
BOSCH MASÓ, Josep	26	Front d'Aragó	Març 38	R	Desaparegut
BURNIOL CROSAS, Josep				R	Desaparegut
CALERO NAVARRO, Josep			27.9.38	R	Desaparegut
CAMPS COLL, Marcel·lí	26	Sector Fuentes (Aragó)	27.9.37	R	
CANDELAS CASANOVAS Jaume		Tarragona (bombardeig)	3.6.38	R	
CAPDEVILA GUIX, Jaume	21		19.7.38	R	
CARBONELL TRULLS, Valentí				R	Desaparegut
CARRERAS PORTABELLA, Eladi				R	Desaparegut
CASALS VILALTA, Ernest		Front d'Aragó		R	Desaparegut
CLOTET GÜELL, Joan	27	Front del Segre	28.9.38	R	
CODINA FONT, Josep	19	Gandesa (Tarragona)	3.9.38	R	Desaparegut
COLOMER BARTÉS, Josep	23		6.5.38	R	
COLOMER PUIGORIOL, Joan		Front de l'Ebre	1938	R	Desaparegut
COMA CUNILL, Joan	26	Codo (Saragossa)	24.8.37	F	
COMELLAS VALLS, Enric			Gener 38	R	
COROMINAS PUJOL, Pere	31	Front de Llevant	3.2.38?	R	
COSTA RIU, Jaume	37	Les Borges Blanques	28.12.38	R	Desaparegut
COUFFIGNAL CAPUZ, Sixte		Seròs (Lleida)	12.4.38	R	Desaparegut
CRUSELLS ALSINA, Josep		Front de l'Ebre	3.9.38	R	Desaparegut

CUNILL PERARNAU, Josep	29	Sector de Monterrubio	22.7.38	R	
DESEURAS ORRIOLS, Modest	31	Badajoz	30.11.38	R	Desaparegut
DESES ROCA, Francesc			5.9.38	R	
EMBID BUENO, Miquel	26	Front d'Aragó	març 37	R	
ESCALÉ COLL, Miquel			24.5.38	R	
ESPELT ANFRUNS, Felip	31	Betxí (Castelló)	Jul. 38	R	Desaparegut
FÀBREGAS MARI, Joan	32	Front de l'Ebre	22.6.38	R	
FAJULA SANTANACH, Francesc	26	Gandesa	17.8.38	R	Desaparegut
FERNÀNDEZ MIRALLES, Josep	23		Març 38	R	Desaparegut
FERNÀNDEZ SÁNCHEZ, Joan	26		1938	R	Desaparegut
FERRAGUT RAMIS, Bartomeu		Front de l'Ebre	30.10.38	R	Desaparegut
FONT SABATÉ, Martí	29	Montalbán (Terol)	12.3.38	R	
FORMATGÉ COMAS, Lluís	24		26.5.38	R	
FRANCO IBEAS, Emili				R	Desaparegut
FRANCO IBEAS, Ramon	29	Hosp. Militar Valls	12.9.38	R	
FREIXA MAS, Ramon	22	Front de Castelló	1938	R	
GAY SERRA, Pere	25	Front d'Osca	22.3.38	R	
GALLART GUITART, Josep	21	Boltaña (Osca)	1937	R	
GIRMÉ CARCASONA, Josep				F	Desaparegut
GUILLEUMES RUBIO, Llorenç		Front de Terol	5.7.38	R	
GUIX COMPAÑÓ, Mateu	17	Tardienta (Osca)	16.10.36	R	
GUIX COLL, Joan	33	Front del Segre	30.9.38	R	
GRAELLS GUITART, Guillem	23	Zuera (Saragossa)	28.8.37	R	
LLUSADAS SANTAMARIA, Joan	22	Zuera (Saragossa)	27.8.37	R	Desaparegut
MANSO VIÑAS, Bartomeu	21	Biescas (Osca)	14.10.37	R	Desaparegut
MARTÍ MASACHS, Salvador	26	Front de l'Ebre	26.9.37	R	
MAS GRIFELL, Josep	20		4.6.38	R	Desaparegut
MASDEU TRAVERIA, Simon	18		30.7.38	R	Desaparegut
MENDIOLAGARAY MONTERO, Benet	22	Agramunt (Lleida)	12.1.39	R	
MENDIOLAGARAY MONTERO, Josep			1938	R	Desaparegut
MERCADER MUR, Antoni	28	Terol	30.12.37	R	
MINGUELL GOL, Salvador	20		2.6.38	R	
NAVAJAS LÓPEZ, Josep	21	Biescas (Osca)	10.10.37	R	
NIUBÓ, Josep			1937	R	
PARRAMON SELLÉS, Jaume	36	Benabarre (Osca)	2.4.38	R	
PERALTA BERBEDÉS, Màxim		Balaguer	27.5.38	R	Desaparegut
PERARNAU PICART, Josep	21		1938	R	
PLA SALA, Joan	20?		4.6.38	R	Desaparegut
PONT FAJA, Ramon	19	Front de Brunete	1.11.36	R	
PRAT FONTANET, Felip	20	Front de l'Ebre	9.11.38	R	Desaparegut
PUIG ORRIOLS, Endalé	27	Torralba de Aragón(Osca)	24.3.38	R	Desaparegut
PUIGCERCÓS ESPUÑA, Esteve	27		Març 38	R	Desaparegut
PUIGCORBÉ TICÓ, Josep	20	Venta de Camposines-Ebre	3.10.38	R	
PUJALS CUNILL, Joan	18	Front de l'Ebre	9.9.38	R	
PUJOL BESARES, Manel			11.11.37	R	

PUJOL SANTANACH, Mateu		36 *Guissona (Lleida)*	26.9.38	R	
PUJOLAR, Anselm			1937	R	
PUTELLAS AUSIÓ, Pere	20	Valdecuenca (Terol)	31.3.38	R	Desaparegut
REIXACH FAJULA, Vicenç	22		29.12.37	R	
ROCA, Pere			1937	R	
ROVIRA REIXACH, Felip	21	Bujaraloz (Saragossa)	22.3.37	R	
ROVIRA SANTANACH, Dionís		Front de Madrid		R	Desaparegut
ROVIRA VILARDELL, Antoni	23	Castuera (Badajoz)	9.8.38	R	Desaparegut
RUSIÑOL CASASANPERE, Simó	34	Artesa de Segre (Lleida)	6.1.39	R	
SABATÉS SERRA, Nicolau				R	
SALA CASELLAS, Josep			1938	R	Desaparegut
SALA NOGUERAS, Josep	20?		1938?	R	Desaparegut
SALA PERPINYÀ, Delfí				F	
SALA SALSAMORA, Josep	21	Biescas (Osca)	19.10.37	R	
SALA VILAMANYA, Joan	30	Front de Castelló	1.7.38	R	
SALVADOR SURROCA, Josep	27	Torralba de Aragón (Osca)	24.3.38	R	Desaparegut
SALVANS CALLÍS, Joan	18		1938	R	Desaparegut
SÁNCHEZ ARNAU, Francesc			1937	R	Desaparegut
SELLAS CASALS, Àngel	27		22.9.37	R	
SELLAS CASALS, Antoni	24	Belchite (Saragossa)	14.10.37	R	
SELLAS CASALS, Joan	30	Coves de Vinromà (Castelló)	15.3.38	R	Desaparegut
SEROLA CASAS, Joan	27	Torralba de Aragón (Osca)	24.3.38	R	Desaparegut
SERRA BRUNET, Jaume	21	Front de l'Ebre	Set. 38	R	
SERRAL PIELLA, Ferran	27	Torralba de Aragón (Osca)	24.3.38	R	*Desaparegut*
SERRALT FONT, Josep	22	La Guineueta (Lleida)	10.2.39	R	
SIMARRO MOLINO, Antoni		Front d'Aragó		R	Desaparegut
SOLANICH BONFILL, Joan	21	Alfarràs (Lleida)	4.4.38	R	
SOLER SERRAHILLA, Magí			1938	R	
SUCARRATS DUÑACHS, Josep		Batea (Tarragona)	1938	R	
SURIÑACH PUJOL, Josep	33	Lleida?	2.1.39	R	Desaparegut
SURROCA VAQUER, Jaume	20		1938	R	
TAFANER HERNÁNDEZ, Ferran	22		3.1.39	R	Desaparegut
TARRUELLA SOLDEVILA, Joan	20		1938	R	Desaparegut
TAYANT ESPUÑA, Benet	18		27.7.38	R	Desaparegut
TORRENT OLIVET, Enric	22		31.5.38	R	Desaparegut
TORRENT OLIVET, Joan	25	Borriana (Castelló)	1939	R	
VENTURA MENA, Joan	20		4.6.38	R	Desaparegut
VERDAGUER SURIÑACH, Esteve	23	Mediana (Saragossa)	2.9.37	R	Desaparegut
VERDAGUER SURIÑACH, Joan	20	Castelló	Jun. 38	R	Desaparegut
VERDAGUER SURROCA, Jaume	22	Front de l'Ebre	1.10.38	R	Desaparegut
VIDAL COLOMER, Josep	27	Torralba de Aragón (Osca)	24.3.38	R	Desaparegut
VILA BONADA, Gabriel			22.8.38	R	Desaparegut
VILA FONT, Ramon	28	Puente del Arzobispo	Ag. 38	R	Desaparegut
VILA PEIX, Amadeu	19	Hosp. Mil. Peñalba (Osca)	10.10.36	R	
VILADECANS ESPELT, Josep	31	Front de l'Ebre	24.5.38	R	

VILALTA NOGUERA, Jaume	20		17.4.38	R	Desaparegut
VILARDELL CAMPALANS, Vicenç	18		30.7.38	R	Desaparegut
VILARRASA CASTANY, Josep	32		23.9.37	R	
VILARRASA ROQUER, Josep	25	Codo (Saragossa)	25.8.37	F	
VILARRASA TERRADELLAS, Antoni	25		1938	R	
VIÑAS FAJULA, Ramon		Front de l'Ebre	1938	R	Desaparegut
VIÑAS FAJULA, Eudald	22	Hosp. de Girona	21.4.37	R	
XIRÓ BUIXASSA, Isidre	23	Ascó (Tarragona)	14.11.38		

En alguns casos, les dades provinents de diferents fonts són contradictòries. Això fa possible que hi hagi algun error en aquesta relació. Per tant, agrairia molt qualsevol informació que em pogués ajudar a corregir-los.

Finalment, vull agrair també la col·laboració de tots aquells que m'han ofert informacions per elaborar aquest treball, i especialment l'ajut dels senyors Eudald Graells i Gonçal Cutrina, responsables, respectivament, de l'Arxiu-Museu i l'Arxiu Municipal de Ripoll.

NOTES

1 Veure BIBLIOGRAFIA

2 És bastant freqüent trobar soldats inscrits molts anys després d'acabada la guerra, perquè, de vegades, la família no feia el registre fins que no ho necessitava per alguna qüestió legal.

3 Veure BIBLIOGRAFIA

4 Aquestes dues revistes eren *Triomf*, publicada en un principi per les Joventuts del PSUC, i *Humanismo*, portaveu de la CNT local. La primera va aparèixer regularment entre agost del 36 i agost del 37. La segona es va publicar entre octubre de 1936 i octubre de 1937.

5 En un article sobre el tema (veure bibliografia) Solé i Sabaté diu el següent: «A les zones frontereres de Catalunya amb França, hi ha pobles del Ripollès (...) on el nombre dels soldats morts al front franquista és superior als que moriren al front republicà». Hem de posar en dubte aquesta afirmació perquè, després del recull que hem fet a nivell comarcal, en cap cas es compleix el que diu aquest autor.

FONTS

Arxiu-Museu de Ripoll
Arxiu Municipal de Ripoll
Registre Civil de Ripoll

BIBLIOGRAFIA CONSULTADA

CLARA, Josep. «Els morts de Girona a la guerra civil». *Revista de Girona*, núm. 90. (1980).

GARRIGA I ANDREU, Joan. *Revolta i guerra civil a La Garriga*. Ed. L'Aixernador. 1986.

PUJIULA, Jordi. «El cost humà de la guerra civil a Olot». *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i comarca*. 1988.

SOLÉ I SABATÉ, Josep M.ª «El cost humà de la guerra civil: metodologia per a la recerca». *L'Avenç*, núm. 80. Març de 1985. Barcelona.

SOLÉ I SABATÉ, Josep M.ª i VILLAROYA, Joan. *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 1986.

SOLÉ I SABATÉ, Josep M.ª i VILLARROYA, Joan. *La repressió a la reraguarda de Catalunya (1936-1939)*.Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 1990 (dos volums).

VILLARROYA, Joan. *Revolució i guerra civil a Badalona (1936-1939)*. Ed. Ajuntament de Badalona, 1985.